

בית ספר שדה ירושלים

החברה
להגנת
הטבע

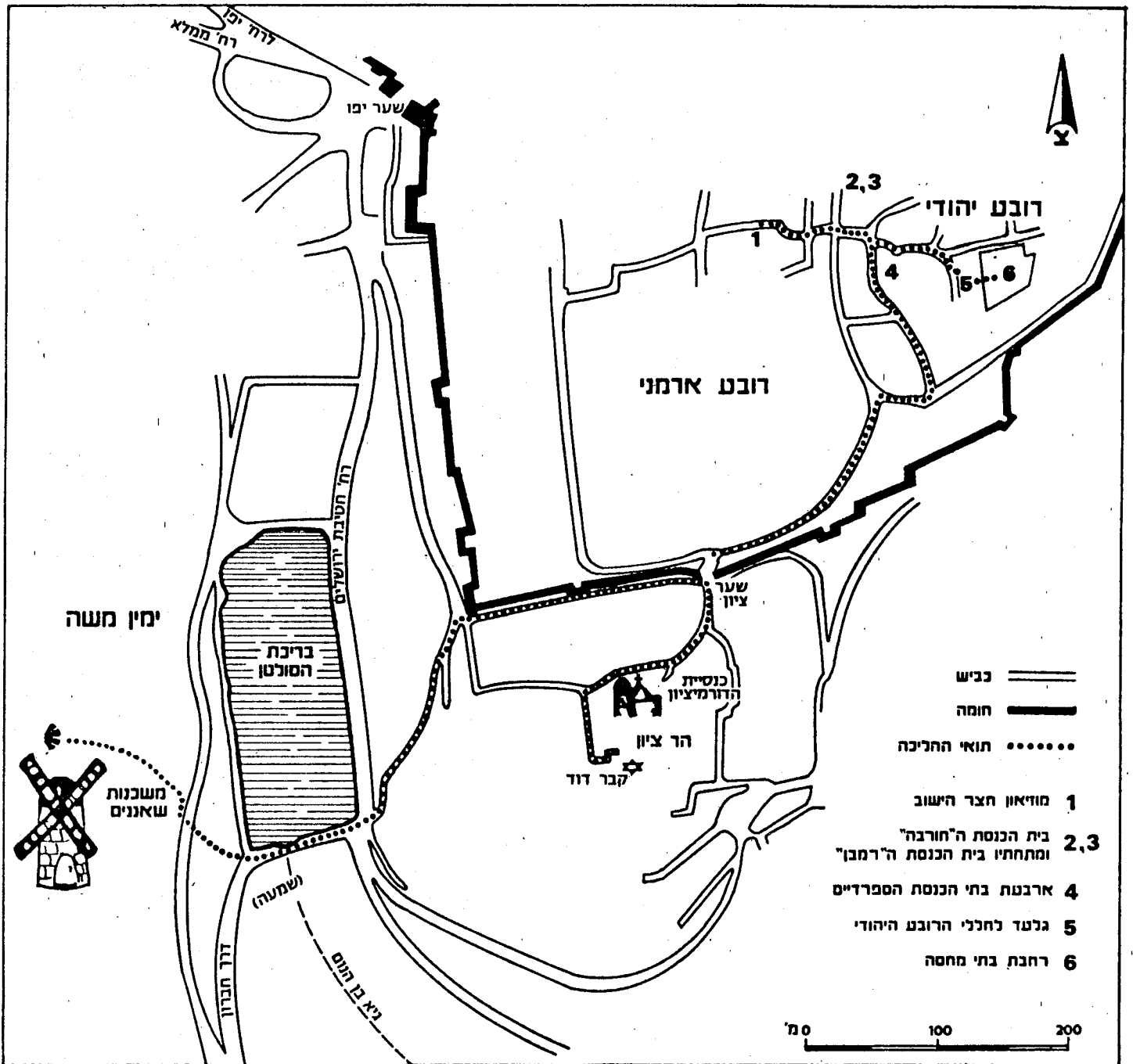

הרובע היהודי * הר ציון משכנות שאננים

תשמ"ד

אלראי
פרנקל

דפי עזר למורה

משרד החינוך והתרבות • אגף הנוער • האגף לטיפוח רווחה ושיקום • היחידה לידיעת הארץ ולימודי שדה

הנושא המרכזי בטיול

הנושא המרכזי בטיולנו יהיה: חיי הישוב היהודי בעיר העתיקה והיציאה אל השכונה הראשונה מחוץ לחומות. במהלך הטיול אפשר לשלב נושא נוסף - את פריצת לוחמי הפלמ"ח לרובע היהודי הנצור במלחמת השחרור.

חיי הישוב היהודי בעיר העתיקה והיציאה אל השכונה הראשונה מחוץ לחומות

הרובע היהודי משתרע בחלקה הדרומי של העיר העתיקה וממנו נשקפים מזרחה הר הבית והכותל - סמל לזוהרו של ישראל בעבר, והר הזיתים - סמל התחייה הנצחית באחרית הימים.

מאז השמדת הקהילה היהודית בירושלים על-ידי הצלבנים ועד סוף המאה ה-15 היה הישוב היהודי בירושלים דליל ביותר. רק אחר כיבוש הארץ על-ידי התורכים השתנה המצב, ובעקבות גירוש ספרד שבו יותר יהודים לארץ ישראל. באמצע המאה ה-16 מונה הקהילה היהודית בעיר העתיקה כ-1800 יהודים.

הנהגת הישוב היהודי היתה נתונה בידי הקהילה הספרדית בירושלים, שבראשה עמד הרב הראשי של ירושלים. שכבת האוכלוסיה הכולטת והחשובה ברובע היתה שכבת תלמידי החכמים, שהיו ניכרים בלבושם ובמעמדם המיוחד. פרנסת החכם הוטלה על בני הקהילה כולה, וחלק נכבד מכספי "החלוקה", שנאספו אצל קהילות הגולה שימשו אף הם לפרנסת החכמים. "וכי הכספים אינם נדבה אלא שכר בעד ישיבת ארץ-ישראל ובעד התעסקות כאן בקבלה ובתלמוד. וכיוון שאין תורה כתורת ארץ-ישראל, אשר היא למחסה לכל אחינו בגולה, ומשום כך ראויים תלמידי חכמים הלומדים תורה להיות מוחזקים על-ידי אחינו שבגולה, ואין שאר ההמון, ששעתם פנויה לעסוק בהווית העולם זכאים לקבל תמורה." (מתוך אגרת שנשלחה על-ידי ראשי העדה ליהודים בארץ-ישראל ובקהילות הגולה).

חשיבותו של מעמד החכמים מורה על חיי הרוח של העדה כולה, שהקימה מוסדות תורה וחסד רבים. מרכז חייה הרוחניים של הקהילה היהודית בירושלים היו ארבעת בתי-הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי.

בשנת 1700 עלה לארץ-ישראל רבי יהודה החסיד בראש 300 משפחות אשכנזיות, במטרה לקרב את הגאולה. הוא קנה קרקע לבניית בית-הכנסת האשכנזי הראשון. בניית בית-הכנסת לא הסתיימה, עקב מותו הפתאומי של רבי יהודה החסיד בסמוך לעלייתו, ובית-הכנסת - שהיה מבנה פשוט וצנוע, נותר בשממונו. רק כעבור 150 שנה נבנה בית-הכנסת והפך למרכז החיים הרוחניים של העדה האשכנזית בירושלים. השם שדבק בו היה - חורבת רבי יהודה החסיד (זכר למצבו עד שנשלמה בנייתו).

אתרים ברובע היהודי

1. מוזיאון "חצר הישוב הישן"

מוזיאון המשקף את חיי הישוב היהודי בעיר העתיקה של ירושלים מאמצע המאה ה-19 ועד סוף מלחמת העולם הראשונה - כלומר עד סיום השלטון התורכי בארץ-ישראל. מערכת החדרים היא אחת החצרות העתיקות ברובע ושימשה מושב ליהודים למן המאה ה-16. ייחודו של המקום נעוץ במסורת האומרת שבשנת רצ"ד (1534) נולד באחד מחדרים אלו האר"י הקדוש, מגדולי המקובלים. במשך השנים נהפך החדר לבית-כנסת ששימש את העדה הספרדית.

במוזיאון אפשר לעקוב אחר מבנה הבתים (חצר וסביבה יחידות מגורים), חפצי שימוש, כלי עבודה, סגנונות מגורים, המלאכות השונות ובתי-הכנסת שהיוו חלק בלתי נפרד מחיי היום-יום של דיירי החצר.

2. בית-הכנסת "החורבה"

עם עלייתו של רבי יהודה החסיד לארץ-ישראל בשנת 1700 בראש 300 משפחות אשכנזיות, נבנה בית-כנסת קטן וצנוע על מנת שימש את התושבים האשכנזים שברובע היהודי. בשלב מאוחר יותר נקלעה הקהילה האשכנזית למשבר כספי, והנושים המוסלמים שרפו את בית-הכנסת: "כאו הישמעאלים פתאום לבית-הכנסת הגדול של האשכנזים ויבעירו באש... ויתפסו כל גדולי ומנהיגי הקהל ויניחום במשמר... ויגרשו האשכנזים..." (רבי יהוסף שוורץ, 1720),

כ-150 שנה עמד בית-הכנסת בשממונו ומשום כך שמו: "חורבת רבי יהודה החסיד". ב-1857 הוחל בבנייתו של בית-כנסת חדש אחר השתדלותו של משה מונטיפיורי אצל הסולטאן התורכי, ובנייתו הסתיימה בשנת 1864, בעזרת תרומות כסף רבות שנאספו בארץ-ישראל ובקהילות הגולה. בית-הכנסת המפואר שימש כמרכז הרוחני והדתי של הקהילה האשכנזית בירושלים. הבית נהרס במהלך מלחמת השחרור ואחר מלחמת ששת הימים הועלו תוכניות רבות לשיקומו. עד עתה נותרו אלו בגדר תוכניות בלבד,

3. מכלול בתי-הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי

עם איחוד העיר ב-1967 נמצא הרובע היהודי חרב ברובו. בין קומץ הבניינים שלא נהרסו לחלוטין היו ארבעת בתי-הכנסת הספרדיים ששימשו בתקופת שלטון ירדן... כדירים לעיזים וכבשים. בתי-הכנסת נוקו ושוחזרו בהתאם לתוכניתם ולסגנונם המקורי.

אתרים ברובע היהודי

1. מוזיאון "חצר הישוב הישן"

מוזיאון המשקף את חיי הישוב היהודי בעיר העתיקה של ירושלים מאמצע המאה ה-19 ועד סוף מלחמת העולם הראשונה - כלומר עד סיום השלטון התורכי בארץ-ישראל. מערכת החדרים היא אחת החצרות העתיקות ברובע ושימשה מושב ליהודים למן המאה ה-16. ייחודו של המקום נעוץ במסורת האומרת שבשנת רצ"ד (1534) נולד באחד מחדרים אלו האר"י הקדוש, מגדולי המקובלים. במשך השנים נהפך החדר לבית-כנסת ששימש את העדה הספרדית.

במוזיאון אפשר לעקוב אחר מכנה הכתים (חצר וסביבה יחידות מגורים), חפצי שימוש, כלי עבודה, סגנונות מגורים, המלאכות השונות ובתי-הכנסת שהיוו חלק בלתי נפרד מחיי היום-יום של דיירי החצר.

2. בית-הכנסת "החורבה"

עם עלייתו של רבי יהודה החסיד לארץ-ישראל בשנת 1700 בראש 300 משפחות אשכנזיות, נבנה בית-כנסת קטן וצנוע על מנת שימש את התושבים האשכנזים שברובע היהודי. בשלב מאוחר יותר נקלעה הקהילה האשכנזית למשבר כספי, והנושים המוסלמים שרפו את בית-הכנסת: "באו הישמעאלים פתאום לבית-הכנסת הגדול של האשכנזים ויבעירו באש... ויתפסו כל גדולי ומנהיגי הקהל ויניחום במשמר... ויגרשו האשכנזים..." (רבי יהוסף שוורץ, 1720).

כ-150 שנה עמד בית-הכנסת בשממונו ומשום כך שמו: "חורבת רבי יהודה החסיד". ב-1857 הוחל בבנייתו של בית-כנסת חדש אחר השתדלותו של משה מונטיפיורי אצל הסולטאן התורכי, ובנייתו הסתיימה בשנת 1864, בעזרת תרומות כסף רבות שנאספו בארץ-ישראל ובקהילות הגולה. בית-הכנסת המפואר שימש כמרכז הרוחני והדתי של הקהילה האשכנזית בירושלים. הבית נהרס במהלך מלחמת השחרור ואחר מלחמת ששת הימים הועלו תוכניות רבות לשיקומו. עד עתה נותרו אלו בגדר תוכניות בלבד.

3. מכלול בתי-הכנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי

עם איחוד העיר ב-1967 נמצא הרובע היהודי חרב ברובו. בין קומץ הבניינים שלא נהרסו לחלוטין היו ארבעת בתי-הכנסת הספרדיים ששימשו בתקופת שלטון ירדן... כדירים לעיזים וכבשים. בתי-הכנסת נוקו ושוחזרו בהתאם לתוכניתם ולסגנונם המקורי.

הגדיל לעשות סר משה מונטיפיורי, ראש הקהילה היהודית בבריטניה, אשר רכש, בעזרת תרומת עזבונו של רבי יהודה טורא מארצות הברית, מגרש, ובנה עליו את השכונה הראשונה מחוץ לחומת העיר העתיקה - שכונת משכנות שאננים.

נושא משני: הפריצה לרובע היהודי במלחמת השחרור

למחרת החלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית ומדינה ערבית בארץ-ישראל, חסמו הערבים את שתי הדרכים היחידות לרובע היהודי: האחת הלכה דרך שער יפו ולאורך הרובע הארמני, והשנייה עברה בהר ציון דרך שער ציון, והגיעה לרחוב היהודים שברובע היהודי. עם פרוץ המלחמה נמצאו ברובע 38 לוחמים וברשותם כלי-נשק מעטים: 10 רובים, 4 תת-מקלעים, 17 אקדחים ו... 20 פחי נפץ. הבריטים נכנסו לרובע כדי לאפשר ליהודים מעבר מהעיר החדשה לרובע וההיפך, אך מאידך, הם ניסו למנוע כל אפשרות של התארגנות, הצטיידות או אימון של לוחמים בתוך הרובע היהודי.

כתום המנדט הבריטי, ב-14.5.48 השתלטו לוחמי ההגנה במבצע המכונה "שפיפון" על העמדות האסטרטגיות ששלטו על הרובע היהודי וסביבתו, ושהוחזקו על-ידי הבריטים. ואילו הכנופיות הערביות, שהתמקמו על הר ציון, השתלטו על איזור שער ציון והכבידו את המצור על הרובע היהודי.

במטרה לפרוץ את המצור ולהעביר תגבורות לוחמים ונשק לרובע היהודי, הסתערו לוחמי הפלמ"ח על הר ציון וכבשו אותו ב-18.5.48 כאשר הם נעזרים במרגמת ה"דוידקה", שהפיצה רעש עז ובמנהרה שהיוותה מסתור מעין הכנופיות הערביות שחלשו על האיזור ממרומי הר ציון. המנהרה היתה בנויה מקרשים ופחים לאורך הגשר החוצה את גיא בן הנום עד מרגלות הר ציון.

יום לאחר כיבוש הר ציון פוצץ שער ציון והלוחמים, 19 במספר, פרצו לרובע היהודי, בחיפוי לוחמי הפלמ"ח חדרו לרובע 80 אנשי התגבורת על ציודם ונשקם. אחרי 4 שעות (!!) שהייה ברובע נאלצו אנשי הפלמ"ח לשוב לעיר החדשה, משום הלחץ הכבד שהטיל הלגיון הירדני עם פלישתו לירושלים, במאמצים ניכרים, תוך שהם מסתייעים בהפגזה כבדה שנורתה מהר הזיתים על הרובע היהודי, מצליחים לוחמי הלגיון לפרוץ לרובע ב-20.5.48, ואחרי שמונה ימי לחימה עזה מבית לבית נכנע הרובע, טכס הכניעה נחתם בצהרי יום ו' ה-28.5.48. לוחמי הלגיון ריכזו בחצר בתי-מחסה את תושבי הרובע והורו ללוחמים לעמוד בנפרד, הם הופתעו לראות כמה מעטים היו מגיני הרובע. לשבי הובלו... 35 לוחמים!! ו-300 תושבים - מהם פצועים זקנים ו... ילדים. יתר 1300 התושבים הוצאו דרך שער ציון לעיר החדשה.

בקרב על הרובע נפלו 85 חללים, מהם 40 לוחמים והיתר אזרחים, ונפצעו 180.

ראשי עדת ילידי אשכנז מבקשים לבנות בית תפילה ובתי מחסה לעניים ולהכנסת אורחים בהר הקודש ציון וירושלים. קמנו ונתעודד וחשנו לקנות חלקת שדה מחורבנות ירושלים פן יקדמנה אחר, כי רבים המתאווים לעניין נכבד זה" (המגיד 29.3.1859).

בתי-מחסה נבנו על אדמה שנרכשה בידי יהודים והיתה בבעלותם המלאה, שלא כרוב בתיים בעיר העתיקה שהיו בבעלות המוסלמים, ובנייתם הסתיימה בשנת 1858. שער הכניסה לחצר בתי מחסה נקרא שער יוסף, על שם קיסר אוסטריה פרנץ יוזף, לכבוד ביקורו בירושלים.

מבנה הקשתות הגדול מכונה בית רוטשילד, מכיוון שהוקם הודות לתרומתה של משפחת רוטשילד. כיום מוצבים במרכז חצר בתי-מחסה עמודים וכותרות עמודים מתקופת בית שני, שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות שנעשו בתחומי הרובע היהודי.

5. גלעד קבר האחים

בסמטה סמוכה לחצר בתי-מחסה מצוי גלעד, המצביע על מקומו של קבר האחים של חללי הרובע היהודי במלחמת השחרור. עם פלישת הלגיון הירדני לירושלים השתלטו לוחמיו על מבואות שער ציון, והרובע היהודי היה נתון במצור כבד. במשך עשרה ימים התנהל קרב קשה בין מגיני הרובע ללוחמי הלגיון, ובאין כל אפשרות להעביר את ההרוגים לעיר החדשה, נכרה קבר אחים גדול ובו נקברו 48 חללי הרובע.

אחרי מלחמת ששת הימים הועברו עצמותיהם של חללי הרובע לקבורה בבית-הקברות היהודי שעל הר הזיתים, וכאן הוקם גלעד לזכרם.

הרובע היהודי כיום

- עם שחרורה של ירושלים העתיקה במלחמת ששת הימים החליטה הממשלה על הפקעת הרובע היהודי, שיחזור ושיקומו.
- לשם ביצוע התוכנית הוקמה חברה ממשלתית "החברה לשיקום ופיתוח הרובע היהודי". מערכת הבנייה והשיקום נתקלה בקשיים רבים:
- א. היה צורך להרוס בתים ישנים רבים מחמת יסודותיהם הרעועים, למרות הרצון לנסות לשקמם.
 - ב. היה קושי בפינוי התושבים הערביים שהועברו לשכונות בשועפט ובואדי ג'וז.
 - ג. הרובע היהודי הוכרז כאתר ארכיאולוגי וכל פעולות הבנייה בו חייבו בדיקות וחפירות מוקדמות.

מסורת יהודי ירושלים ליחסה את המבנה המרכזי שבמכלול בתי-הכנסת למקום בית מדרשו של התנא רבן יוחנן בן זכאי, שחי בתקופת חורבן ירושלים בסוף ימי בית שני, ומכאן קדושתו וחשיבותו.

מכלול בתי-הכנסת שימש כמרכז הרוחני הדתי של הקהילה הספרדית, והוא כלל ארבעה בתי-כנסת ומוסדות קהילתיים. נערכו כאן עצרות חג ומועד, ולהבדיל - כאן התכנסה העדה לימי אסון או אבל.

בית-הכנסת יוחנן בן זכאי

שוכן באולם המרכזי והחשוב מבין ארבעת בתי-הכנסת. בעבר היו ניצבים באחד האשנבים שופר ופך שמן, אשר לא נגעה בהם יד אדם. זקני ירושלים מספרים שבשופר יבשר אליהו הנביא את בוא המשיח, שימשח בשמן אשר בכד העתיק.

בבית-הכנסת העתיק שני ארונות קודש, ואחת ההשערות להסברת תופעה יוצאת דופן זו מתבססת על התלמוד הירושלמי הקובע, שבני-ישראל הלכו במדבר עם שני ארונות, שאחד מהם הכיל את שברי לוחות הברית הראשונים.

בית-הכנסת אליהו הנביא

כנראה הקדוש מבין ארבעת בתי-הכנסת. הוקם בראשית המאה ה-17 בסביבות 1620. אחת המסורות המיוחסות לבית-הכנסת מספרת, שהקהילה בירושלים היתה קטנה ולא היו עשרה גברים לקיים תפילה כהלכתה. בהתקרב יום הכיפורים גבר צערם של יהודי ירושלים, שהיו תשעה בלבד. ולפתע הופיע בתפילה איש זקן, אשר נעלם עם סיומו של יום הכיפורים. אנשי ירושלים סברו שהאיש הוא אליהו הנביא.

ארון הקודש ששופץ הוא בן המאה ה-16, ונחשב כאחד מארונות הקודש העתיקים והחשובים ביותר של יהדות ספרד. ארון קודש זה הוא מבית-הכנסת בליוורנו שבאיטליה. כ-100 שנה לאחר מכן (1720-1740), עם גידולה של הקהילה הספרדית בירושלים, נבנו שני בתי-כנסת נוספים: בית-הכנסת איסטנבולי, שמשום פשטותו ועממיותו התפללו בו בני כל העדות הספרדיות בירושלים ומחוצה לה, ובית-הכנסת קהל ציון, שהוא הקטן מבית בתי-הכנסת והוא ממוקם במרכז המכלול (לכן נקרא גם בית-הכנסת האמצעי).

4. חצר בתי-מחסה

קבוצת בתים המהווה חטיבה מיוחדת בשולי הרובע היהודי. המייסדים, יהודים אשכנזים (מכולל הו"ד - הולנד ודויטשלענד היא גרמניה) הוציאו לקראת בניית בתי-מחסה כרוז ובו נאמר: "גרים אנחנו עתה בארצנו, נחלתנו נהפכה לזרים, בתינו להישמעאלים ואנחנו העולים להר ה' מעלים שכר בעד בתינו לבני דודינו... אנחנו

ובנו בו כנסיה - סירבו. בעטיו של סכסוך זה עבר המקום לידי המוסלמים ששלטו אז בארץ. הכנסיה הפכה למסגד, ובצידו נבנתה מצבת הקבורה על שם דוד, הקדוש גם למוסלמים, כנראה זו שנמצאת שם בימינו.

מאותה עת אסרו המוסלמים על יהודים ונוצרים לבקר בבניין הבנוי על קברי בית דוד במשך מאות שנים, ורק החל מסוף המאה ה-19 ניתן ליהודים להכנס לתוך המבנה, בתשלום. אל קבר דוד נוהרים יהודים בכל ימות השנה ובעיקר בחג השבועות, הוא יום מותו של דוד לפי מסורת ישראל. יצויין כי חוקרים ומדענים רבים מפקפקים אם אמנם כאן קבור דוד המלך.

4. קנאקולום - אולם הסעודה האחרונה

על פי המסורת הנוצרית מצוי בקומה העליונה של מבנה קבר דוד האולם בו ערך ישו עם תלמידיו את הסעודה האחרונה (היא סדר פסח) לפני שנתפס והובל למשפט (הברית החדשה, מתי, פרק כ"ו, 17-29).

אולם הקנאקולום (קנאקולום בלטינית - חדר אוכל) כפי שהוא שמור היום, אינו אלא מבנה צלבני מהמאה ה-12 הבנוי על יסודות עתיקים יותר. המוסלמים הפכו את המבנה לבית תפילה והוסיפו על הקיר הדרומי מחראב (גומחת תפילה הפונה למכה).

5. כנסית ומנזר הדורמיציון

הכנסיה הנמצאת על הר ציון נבנתה משום המסורת הנוצרית הממקמת כאן את מקום הירדמה של מרים אם ישו (דורמיציון, בלטינית תרדמה). במנזר שמגדלו הגבוה בולט מסביבתו מתגוררים נזירים קתולים חברי מסדר הבנדיקטים. במנזר קיים בית-ספר ללימודי קודש.

בניין הדורמיציון נבנה בין השנים 1906-1910. המגרש עליו בנוי הדורמיציון ניתן במתנה לקיסר גרמניה וילהלם השני בעת ביקורו בארץ בשנת 1898, מאת הסולטאן התורכי עבד אל חמיד השני.

סביב אולם התפילה העגול שבכנסיה משובצים פסיפסים מגוונים המתארים קדושים נוצרים. מאולם התפילה מובילות מדרגות אל הקריפטת שבמרתף הכנסיה ובה פסל של מרים שוכבת ונרדמת.

על גג כנסית הדורמיציון היתה עמדת חיילי צה"ל עד מלחמת ששת הימים.

והזמניות - לא הובטחה לבעלי הדירות חזקה עליהן: בהתאם לספר התקנות יהיה על התושבים לעזוב אחר שלוש שנים את משכנות שאננים לטובת משפחות עניות אחרות מתושבי ירושלים.

כדי לאכלס את השכונה הוצע תשלום כספי לעניים שיסכימו לגור בה. משפחות ראשונות החלו אכן לאכלסה, אך רק למראית עין. עם ערב היו נוטשים אותה וחוזרים לעיר העתיקה. כדי לפתור את בעיית הבטחון ולהבטיח את איכלוסה של השכונה, הוצבו שומרים בשכר, וכן הובטח שהבתים יישארו לגרים בהם לצמיתות. אט אט עברו יותר ויותר משפחות לגור כאן, וכעבור זמן היה מספר הקופצים על הדירות גדול יותר ממספר הדירות הפנויות. יש הגורסים ששכונת משכנות שאננים אוכלסה במהירות, מיד עם תום בנייתה, ואם כך הדבר - האמור לעיל בטעות יסודו. בכל אופן אין מסמכים היכולים להעיד בבטחון מה היה קצב איכלוס השכונה.

כך או כך, שכונת משכנות שאננים, בהיותה השכונה הראשונה שנבנתה מחוץ לחומת העיר העתיקה, נתנה את האות לבנייתה של ירושלים החדשה.

ביבליוגרפיה

- בן פורת, י., יהושע, ב.צ., קידר, א. (עורכים). פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים. מהד' ב'. ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשל"ו.
- אביצור, ש., הרובע היהודי בירושלים העתיקה.
- בן אריה, י., גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט.
- הלוי, ש., הארות ליציאה מן החומות.
- וילנאי, ז., ירושלים, העיר העתיקה. ירושלים, אחיעבר, 1970.
- וילנאי, ז., ירושלים, העיר העתיקה וסביבתה. ירושלים, אחיעבר, 1972.
- בן אריה, י., עיר בראי תקופה - ירושלים במאה התשע עשרה. העיר העתיקה. מהד' ב'. יד יצחק בן צבי. 1977.
- בן אריה, י., עיר בראי תקופה - ירושלים במאה התשע עשרה, העיר העתיקה. מהד' ב'. יד יצחק בן צבי, 1977.
- בן אריה, י., עיר בראי תקופה - ירושלים החדשה בראשיתה. מהד' ב'. יד יצחק בן צבי, 1979.
- האזרחי, י. ירושלים אשר בחרתי. מהד' ב'. ירושלים, כרטא, 1975.
- ריבלין, י.מ., ראשית הישוב היהודי מחוץ לחומות. ירושלים, המשפחה, 1977.
- מדריך ישראל - אנציקלופדיה שימושית לידיעת הארץ. כרך ירושלים (עורך: חיים רובינשטיין). כתר ומשרד הבטחון, ההוצאה לאור, 1980.